

ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ВЪВ ВАТИКАНСКОТО ЕВАНГЕЛИЕ

Хенриета Майорош

(Majoros Henrietta, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szlav Filológiai Tanszék
H-6722, Szeged, Egyetem u. 2.)

Ватиканското евангелие е един от най-старите кирилски старобългарски паметници, който произхожда от XI в.

Ръкописът е гръцко четириевангелие, то е палимпсест, писано е на вече използван пергамент, на който гръцкият текст е нанесен върху извънредно ценен кирилски паметник и частично го е покрил. Фрагменти от първичния оригинален текст се виждат в междуредията на вторичния текст и могат да бъдат прочетени в мнозинство от случаите. Специалистите предполагат, че паметникът съдържа старобългарски превод на една от най-често употребяваните богослужбни книги – изборното евангелие (евангелие-апракос).

Старобългарската част на палимпсеста – според мнението на изследователите – вероятно е възникнала в източнобългарска област във втората половина на X в. или в началото на XI в. (Schaeken–Birnbäum 1999: 102).

Евангелието сега е пазено във Ватиканската апостолическа библиотека под сигнатура Vat. Gr. 2502 и от това местонахождение произлиза названието на палимпсеста.

През 1982 г. евангелието е открито от Т. Кръстанов, който случайно го намира в списъка на гръцките паметници, направен и съставен от Г.П. Николопулос.

Ръкописът има следните издания: Първото издание на паметника също е свързано с името на Т. Кръстанов, който написал научно съобщение (1982). По-подробно старобългарският текст в Cod. Vat. gr. 2502 е представен от А. Джурова, К. Станчев и М. Япунджич (1985: 196–201) вече е снабден с три снимки, и в статия на Кръстанов (1988). Окончателният поправен и допълнен текст е от Т. Кръстанов, А-М. Тотоманова и И. Добрев (1996) – без никакъв критически апарат, факсимиле и речник. Изданието се състои от 93 фолиа, но при ранните описания на Кръстанов и Джурова се срещат 99 фолиа (Schaeken–Birnbäum 1999: 102).

В нашето проучване правим опит за представяне на морфологическите процеси в системата на съществителните имена, където най-важните са взаимодействието между старите основи, т.е. появяването на нови окончания при съществителните имена под влияние на други основи, преходът на взаи-

модействието между меки и твърди варианти на основите, т.е. тяхната неутрализация в определени склонитбени типове – и подкрепата на твърденията с примери от паметника.

I.

В изследването ни на първо място е морфологическият анализ на окончанията. От гледище на фонетиката ние се спираме само на някои обстоятелства (в случай, че имат морфологически последици), тъй като те дават сведения за мястото и датата на възникването на паметника.

1. Еровите гласни

Ватиканското евангелие е двуеров паметник, тъй като притежава и двете ерови гласни – и палатална и веларна. В изданието на евангелието със знака ✱ се отбелязва еровата гласна в случаи, когато не може да се установи сигурно дали ерът е ъ или ѝ.

Липсата на еровите гласни в твърде малко случаи се наблюдава, главно при няколко думи от чужд произход *маннѣ* (17.10), *г[оа]гота* (104.13), *норд[анѣ]* (152.27), и в нова затворена сричка *[за]конникѣ* (58.12), *поклонници* (24.9).

В мнозинството от случаите еровите гласни не изпадат, а се съхраняват в слаба позиция. В корена *кѣнигахѣ* (150.29), *притѣчахѣ* (64.26–27), *притѣчѣ* (28.8, 60.12), *дѣвр[и]* (11.7), *тѣма* (153.28), *пѣтица* (64.17); в основата *любѣви* (174.10), *жрѣньвахѣ* (60.1); в суфикса *конѣчина* (57.23), *слоужѣбѣ* (162.2), *тѣмьници* (74.26), *старѣци* (101.5), *наставѣникѣ* (55.7–8), *мѣнож[ас]тѣ* (143. 20–21).

Понякога еровете се запазват без изменение и в силна позиция и не извършват изясняване. В корена *сѣмьнища* (33.18), *дѣ[нѣ]* (2.24), *кѣпѣ* (146.22), *[дѣ]ѣрѣ[ми]* (81.21); в суфикса *кѣнѣца* (104.3), *сѣчѣца* (45.13), *стоудѣнѣц[ѣ]* (23.8), *тѣмьници* (74.26).

Покрай граматическите „правилни“ форми се срещат и примери за смесване на еровите гласни, които са се приближили постепенно един към друг. (Това става най-често при слабите ерове, тъй като те не са се произнасяли в говоримата реч и е било доста трудно да се подкрепя пълна последователност в тяхното правилно писане, и така поради приспособяването към средата настъпва отслабването им.)

Примери за смесване ъ > ѝ са: в корена *пѣтица* (64.17), *трѣжнищѣхѣ* (54.25), *кѣни[гѣ]* (159.2–3), *лѣжѣ* (26.15); в основата *любѣви* (174.8), *жрѣньвахѣ* (60.1); в окончанието *[кѣ]ч[ѣ]рѣхѣ* (54.23), *исѣ* (12.6), *бгѣ* (26.9), *члѣкѣ* (16.19), *скѣтѣ* (41.11).

Примери за смесване **ь** > **ъ** са: в корена [дѣ]ѣрѣ[ми] (81.21), тѣма (9.11, 37.21), сѣнѣмѣ (155.22); в окончанието любокѣ (170.2), денѣми (101.11), цѣдѣ (149.18), пажитѣ (28.17), на пѣтѣ (132.8), цѣсарѣ (185.12).

Наблюдава се превръщане на силните ерове в пълноценни гласни. Примери за изясняване на силен **ъ** в **о**: има само (в тези три примера) в основата любокѣ (170.2), работѣ (49.5), редосѣ (59.11).

Примери за изясняване на силен **ь** в **е**: има (вече твърде по-често) в корена дѣнь (90.17), денѣми (101.11); в суфикса [цѣ]сарес[тѣни] (105.20), црестѣни (155.4), владѣчестѣни (150.14); в окончанието дѣнехѣ (162.3), людем[ѣ] (163.10–11), словесемѣ (161.22), небесехѣ (76.9–10, 118.25, 130.2), [не]сехѣ (41.17), словесехѣ (160.4), [дѣ]ремѣ (4.21–22), дѣврехѣ (95.12), в[е]щехѣ (159.29), людехѣ (46.18), [цѣ]слехѣ (143.19).

2. Носовите гласни

Евангелието притежава носови гласни **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, както и избобилствува с тези знаци **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**. Употребата на букви за носови гласни етимологично е сравнително правилна, затова не се наблюдава редуването им с пълноценни гласни и липсва взаимното им смесване (с изключение на един пример).

В изданието със знака **ѣ** се отбелязва малката носовка, когато не личи, дали тя е **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** или **ѣ**: чѣсть (72.4), чѣдѣ (146.23), имѣ (129.26), вѣкмѣ (53.5), жрѣкѣ[тѣ] (91.12).

Знакът **ѣ** се среща в края на думата след съгласна, (а по-рядко след гласна): до [...] дѣдѣ (29.12), оѣца (28.1), вѣкмѣ (50.4), вѣ имѣ (57.17), и в началото и вътре в думата между две съгласни сѣтажаниѣ (51.14), пѣндѣ (52.16), вѣ рѣдѣ (54.3).

Знакът **ѣ** се среща в края на думата след съгласна (а по-рядко след гласна): оѣца (28.5), [мр]ѣждѣ (46.5), вѣкмѣ (54.8, 61.1), и в началото и вътре в думата между две съгласни чѣдѣ (48.24), сѣлѣдѣ (52.15).

Знакът **ѣ** обикновено се пише в края на думата гѣлиѣѣ (41.8), [во]ѣ (56.3), отѣ юдѣѣ (12.17), по-рядко вътре в думата между две съгласни пѣти (50.6) и в началото на думата ѣзѣкъ (57.24). Поради многообразните обозначения на носовите гласни изглежда, че няма последователно употребяемо правило за тяхната употреба.

Има само един пример за смесването на носовките **ѣ** > **ѣ**: при пѣти (50.6, вм. при пѣти), което е много характерна черта за езика на среднобългарските паметници.

Твърде интересна е замяната на **ѣ** с **о** при формите на думата сѣбота: сѣботѣ (11.1), сѣбота (32.16), [со]бота (79.4), вѣ сѣботѣ (20.9, 11, 14, 78.18–19), сѣбот[ѣ] (79.9), вѣ единѣ сѣботѣ (11.4–5). Такива форми се срещат в най-старите старобългарски паметници, затова тук не става дума за редуването на

носови гласни, а възприемането им е станало вероятно в различни форми и в нееднакви времена.

3. Гласна ъ

Паметникът запазва опозиция между **ъ** и **и**, употребата им етимологично е правилна и не се наблюдават примери за тяхното смесване: **секъра** (150.3, 151.20), **владъкаъ** [ъ] (145.2), **отъ ръбъ** (27.2), **милостъни** (76.18), **поустъниъ** (154.20), **объчан** (181.20), **сънъ** (131.6), **мъслиъ** (165.2), **[па]стъри** (143.7).

II.

След кратък анализ на фонетиката, да преминем към представяне на гореспоменатите важни морфологични процеси, което извършваме според склонитбени типове.

1. Съществителни имена със стара -ѡ- основа

В им. п. ед. ч. при съществителните имена от мъжки род в няколко случая покрай окончанието **-ъ** се среща окончание **-ѧ**: **нъ бъ ма посъла** (26.9), **ниамъ и въси нѡдѧ** (149.20), **от[ъвѧ]ща нѡанъ** (3.5), **гѧ ѡмоу нѡ** (12.5-6), **чѧ рѡкъ** (16.19), **дѡ ѡсмъ сѡѧѧѧ** (44.11). Предполага се, че тук малък ер не е окончанието (т.е. флексията е нулева морфема), не притежава морфологична функция, а вече е графичен знак, който означава само красловие или края на сричката.

Трябва да се обърне внимание на формите **рабѡѧ** (49.5) и **родѡѧ** (59.11), които са резултат от съединението на съществително име и показателно местоимение, т.е. имат фонетичен произход. Явлението свидетелства за това, че крайните ерови гласни в думите **рабѡ** и **родѡ** са в слаба позиция, но когато думите са свързани в единен комплекс с последващите енклитични местоимения **тѡ** и **сѡ** преминават в силна позиция и се развива вокализация **-ѡ > -ѡ**. Известни са подобни примери от Зогр., Мар. и Асс. Ев. (Ван-Вейк 1957: 142; Кульбакинъ 1915: 31). Това е характерно западнобългарско явление, но то съществува и в такива паметници, които са смятани за източнобългарски от учените.

Във вин. п. ед. ч. се намират няколко подобни форми, както и в им. п. ед. ч., при които има **-ѧ** вместо **-ѡ**: **вѧ нѡамъ** (1.24), **обѧдѧ мон ѡготовѡдѧѧѧ** (55.20).

В дат. п. ед. ч. доминира окончанието от **-ѡ**-основи, но покрай нормативните форми се оказва влияние от имената на стари **-ѡ**-основи: **[is]кѧ** (105.19, 108.12), **искѧ** (90.11, вм. **исѡ**), **нродѡкѧ** (168.6), **нрѡ[до]кѧ** (167.21, вм. **нрѡдоѡ**), **петрѡ[кѧ]** (102.8). По отношение на тази промяна се забелязва, че то е

сравнително старо развитие (Ван-Вейк 1957: 243), което често има и в старобългарските паметници, напр., **богови** в Зогр., Мар., Асс. Ев., **рабови** в Супр сб. Окончанието **-ови** получава широко разпространение (вм. **-оу**) при собствени имена (особено гръцки), при имена, означаващи лица, сакра номина, при названия на персонафицирани предмети. Замяната следователно е много характерна за категорията одушевеност (Вайан 1952: 113).

В твор. п. ед. ч. са интересни формите: **къзъпи гласъмъ велинъмъ** (62.17, вм. **гласомъ**) и **молитвоѡ и постъ[мъ]** (47.3, вм. **постомъ**). Трудно е да се твърди, дали тук поради малък брой примери, при окончанието **-ъмъ** вместо **-омъ** може да се говори за влиянието на **-й-** основи или не (Ван-Вейк 1957: 242–243). Тези форми са характерни повече за западните и източните славянски процеси, но има и спорадични примери в старобългарски паметници като, напр., **гласъмъ** в Мар. и в Зогр. Ев., но те са много редки. Предполага се, че **-ъ** се явява под влиянието на формите от именителен и винителен падеж. Според мнението на Вайан (1952: 109) при някои редки примери в старобългарските паметници може да счита не като резултат на графическо смесване на **ъ** и **о** (в силна позиция), а тук се явява традицията от западния църкославянски език.

В мест. п. ед. ч. освен нормативни съществителни имена се среща и формата **камень** **еже не къ радоу сътворишъ**: (54.3, вм. **къ радѣ**), която свидетелства за влиянието на **-й-** основи и също не е чужда на старобългарските паметници, напр., **радоу** в Асс. Ев. и **радоу** в Супр. сб. (Ван-Вейк 1957: 244; Вайан 1952: 111).

В род. п. мн. ч. освен граматическо „правилни“ форми като **отъ влъхкъ** (146.13) се наблюдава **къ отъдание грѣховъ[ъ]** (98.11, вм. **грѣхъ**), където се осъществява отново проникване на окончанието на **-й-** основи и пак често имат широко разпространение в класическите евангелия, напр., **грѣховъ** в Мар., Асс., Зогр. Ев., Сав. кн., Супр. сб.

2. Съществителни имена със стара **-jǫ-** основа

В им. п. ед. ч. не се наблюдава особено отклонение от „правилните“ форми.

В род.-вин. п. ед. ч. вместо оригиналното окончание **-а** има няколко пъти **-ѣ**: **имѣше же [гъ]гда съв[а]знѣ** (184.16), **единого [съв[а]знѣ** (184.15), **р[оди] давид[а] црѣ** (138.24), **[съ]твор[а]тъ црѣ** (9.7), **роди зоровавелѣ** (139.11), **люб[ааше] лазарѣ** (89.12), **натананѣ** (79.25–26, 80.5, 135.10). Фактът, че в глаголически текстове се намира **ѣ** на мястото на **я + а** свидетелства за отворено произношение на **ѣ**.

В род. п. ед. ч. се наблюдава подобно явление, пише се **-ѣ** вместо оригиналното **-а**: в мъжки род **владѣчѣсвнѣ тикернѣ кесарѣ** (150.15), **о десноѣ**

олѣтарѣ (160.22), в[ъ] дѣни нрѣда црѣ (160.5) и в среден род об он[ъ] полъ морѣ (10.5). В примера оцѣ не нарицате (55.4) -ѣ на мястото на -а показва затвърдяването на консонант.

В дат. п. ед. ч. покрай нормативните окончания при мъжки род, няколко примера свидетелствуват за взаимодействието с -ѣ-основи, както и при твърдия вариант (по-горе): нерѣки (81.13, вм. нерѣю) кесарѣки (52.20, 183.1-2, вм. кесарю), но формата црѣ (55.15), црѣ (60.13, вм. црѣю) показва влиянието на твърдия вариант -ѣ-основи, особено при гръцки названия. Подобно е нерѣки в Зогр. и Мар. Ев.

Във вин. п. мн. ч. вместо оригиналното -а се пише отново -ѣ: имѣа сътажаниѣ мѣнога (51.14).

В дат. п. мн. ч. формите нерѣомъ (79.3, вм. нерѣемъ), нюдѣомъ (17.4), [ню]дѣомъ (26.6-7), [н]юдѣомъ (30.5-6, вм. нюдѣемъ), нюдѣомъ (181.17-18) нюдѣомъ (12.19, вм. нюдѣемъ), кѣ фарсеомъ (32.15, вм. фарсеемъ) свидетелствуват пак за влиянието на твърдия вариант -ѣ-основи, както и в дат. п. ед. ч. При съществителните имена завършващи на -ен, -ѣни от гръцки произход паралелно се осъществяват и двете окончания (-емъ и -омъ), но в паметника ни се намират примери с твърдия вариант. Подобни примери се срещат в Мар. и Зогр. Ев., напр., фарсеомъ и фарсеемъ (Ван-Вейк 1957: 239).

В им. п. дв. ч. в два случая се намира -ѣ вместо -а: отѣвѣцѣсте имъ родителѣ юго (33.9-10), родителѣ юго р[ѣсте] (33.19).

3. Съществителни имена със стара -jā- основа

В им. п. ед. ч. се откриват няколко аномалии, които са само графически особености. На мястото на -а се появява -ѣ: да бѣдетъ колѣ тѣога (77.10, вм. кола), т[ѣ]лѣ т[ѣ]литъ (78.13, вм. тѣла), распѣрѣ же пакъ бѣстъ (29.2-3, вм. распѣра).

В род. п. ед. ч. е интересна формата отъ зѣмѣа (153.17, вм. зѣмѣя). Други изключения не се наблюдават, но е възможно тази форма да произлиза от зѣмѣ.

4. Съществителни имена със стара -j- основа

В им. п. ед. ч. няма отклонение от граматическите нормативни форми: домъ юго късъ (12.15), снѣ члѣ придѣтъ (60.10, 23), но снѣ члѣ идѣтъ (97.31-98.1), естѣ снѣ наю (33.11).

Във вин. п. ед. ч. редом с оригиналните форми като къ домъ (64.11), об онъ полъ (3.3), на снѣ (131.10, но този пример е изключително архаичен), снѣ вѣшнѣю на[рече]тъ са (157.7), може да се наблюдава разпространението на флексията на род.-вин. п. ед. ч. от стари -j-основи: и[сцѣ]литъ [с]на юго (12.1), [любн]тъ [с]на (44.9), посѣла к нимъ сна сво[е]го (53.13), оудѣрите сна члѣа (101.17), прослави сна сво[е]го (177.1), [надѣ] сна (136.6). В старобългар-

ските паметници това явление е доста старо и е едно от първите доказателства за взаимодействието между старите *-й-* и *-ѡ-* основи и замяната на флексията, следователно се явява характерна за категорията одушевеност.

В род. п. ед. ч. оригиналните форми като евангелниа [и]сѣхѣ снѡу бжннѣ (147.15), домоу и [з]лѣка (61.12), с[ъ] оного полоу (117.11) са много по-малко, отколкото са формите, намиращи се под влияние на *-ѡ-* основи: оуслышатъ гласъ сна (6.19), [з]наменнѣ сна члѣа (95.1), к[ъ]нн[г] [ъ] р[ѡ]дѣства [сѣ]хѣ с[на] [дѣ]д[ѣ] снѣ (138.13). В род. п. ед. ч. формата снѡу е извънредно рядка, отбелязана е само два пъти в Сав. кн. (Вайан 1952: 110), в останалите случаи се намират снѣ.

В дат. п. ед. ч. доминира флексията на *-ѡ-* основи и не може да се намери нито един единствен пример за оригиналното окончание: снѡу своѣмоу (55.16 в.м. снѡви), къ нѡноу захаринноу снѡу (150.24–25), подоба[етъ] снѡу члѡвѣчьскомоу (153.23), п[р]ѡдѡбаетъ снѡу члѡю (37.17), подоба[етъ] [с]нѡу [члѡ]ю (111.22). В старобългарските паметници също редки форми са оригиналните флексии, напр., в Мар., Зогр., Асс. Ев., Супр. сб., повечето се срещат с форма снѡу (Ван-Вейк 1957: 242).

В мест. п. ед. ч. се срещат само нормативни форми: къ домоу (170.16), к[ъ] домѣ (157.10), о снѡу (171.20). Последният пример е пак изключително много рядък, напр., има го в Асс., Мар. Ев. и Сав. кн., но в Зогр. Ев. се намира снѣ (Вайан 1952: 110).

В зват. п. ед. ч. се срещат форми като помилѡу [и] [нѣ] гнѣ снѣ (50.9), носифѣ снѣ (140.3, в.м. снѡу) под влияние на *-ѡ-* основи, което също е старо явление в старобългарските паметници. В този случай също рядка е оригиналната форма снѡу (напр., в Супр. сб.) и обикновено формата снѣ е по-известна (Вайан 1952: 110).

В им. п. мн. ч. един път се наблюдава снѣ стѡу бждѣ[тѣ] (37.24, под влияние на *-ѡ-* основи или може да означава форма с[ъ]нѡви, която е резултат на контаминация на флексията *-и* и *-ѡ* (Вайан 1952, 111)) заедно с нормативните форми с[ъ]нѡв[ѣ] [сѣ]кѡу бждѣтѣ (38.2), снѡе (154.2).

Във вин. п. дв. ч. формата ѡба сна зѣкедѣѡба (99.3, в.м. снѣ) показва влиянието на *-ѡ-* основи и новата форма сна е пак по-честа в старобългарските паметници, напр., с[ъ]нѣ се среща в Мар., Асс. Ев., но повечето е сна в Зогр., Мар., Асс. Ев. и Сав. кн.

5. Съществителни имена със стара *-й-* основа

5.1. Женски род

В им. п. ед. ч. се срещат само нормативни окончания, но интересна е формата азъ ѡсмъ дѣѡри (28.15) и паралелната употреба азъ ѡсмъ дѣѡри (28.12).

В твор. п. мн. ч. се среща процес $\lambda > \epsilon$ приде [же $\bar{\epsilon}$ з дѣв]ремѣ заткореномѣ (4.21–22), където интересното е, че съществителното име не се съгласува с причастието по род, а това явление е повече характерна черта на (старо и) среднобългарските паметници.

В мест. п. мн. ч. има отклонение от граматическите нормативни форми само от гледище на фонетиката. Отново се намират примери с изсяняване на силен λ в ϵ : **кѣ** **к[ѣ]**шехѣ (159.29), при **дѣв**рехѣ (95.12), **[кѣ** **ѣ]**слехѣ (143.19), те са значителни, защото има само един оригинален пример **кѣ** запокѣдхѣ (160.10). Вече се срещат такива примери не само в класическите старобългарски паметници, където се осъществява преход на силен λ в ϵ , но се намират и в Сав. кн. и във втората част на Супр. сб., където тази промяна няма място (Ван-Вейк 1957: 247). В хипотезата си Вайан предполага, че старобългарските паметници доста добре съхраняват оригиналните флексии **-амѣ**, **-амѣ**, **-хѣ** в собствения си склонитбен тип, затова окончанията **-емѣ**, **-емѣ**, **-ехѣ** не са резултат на фонетичните процеси, а могат да произлизат от **-jǫ-** основи, от склонитбен тип **мѣжѣ** (Вайан 1952: 121).

5.2. Мъжки род

В род. п. ед. ч. на мястото на оригиналното окончание **-и** под влиянието на **-jǫ-** основи се намира окончанието **-ѣ**: **гѣ** **ѣ**а (58.15), **дѣ**омѣ **гѣ** (59.1, вм. **отѣ** **гѣ** 164.21). Съществителното име **господѣ** (**гѣ**) притежава сложно склонение, затова се колебае между стари **-ї-** и **-jǫ-** основи. Оригинално окончание **-и** се намира в старобългарските евангелия, напр., **господи** в Мар., Зогр. Ев., но чести форми са **господѣ** (в Зогр. Ев., Син. пс.) и твърдия си вариант **господа** (Вайан 1952: 123).

В дат. п. ед. ч. отново се открива влиянието на **-jǫ-** основи: **хѣ**аа **кѣ**здакѣшю **гю** (10.1), **гю** моѣмоу (59.2, вм. **гѣ**). Употребата на „правилната“ форма **господи** е много рядка (напр., в Супр., Клоц. сб.), обикновено се срещат окончанията на **-jǫ-** и **-ǫ-** основи **господю** и **господоу** (в Мар., Зогр., Асс. Ев., Сав. кн. и др.) и особена форма **господеви** (в Супр. сб.) (Вайан 1952: 123).

В мест. п. ед. ч. при формата **при** **пѣ**ти (50.6, вм. **при** **пѣ**ти 65.3) се наблюдава промяна на носовите гласни.

В мест. п. мн. ч. се наблюдава промяна $\lambda > \epsilon$, както и при женски род от **-ї-** основи: **кѣ** **люде**хѣ (46.18).

6. Съществителни имена със стара **-ї-** основа

В им. п. ед. ч. няма отклонение от „правилните“ форми: **люкѣ** (58.9).

Във вин. п. ед. ч. при конструкцията **аще** **любо**кѣ **имате** (170.2) във формата **любо**кѣ (вм. **любѣ**кѣ) се вижда фонетичната промяна на силен λ в ϵ .

В мест. п. ед. ч. няма нормативни оригинални форми, наблюдават се само окончанията от **-ї-** основи: **кѣ** **[цѣ]**кѣ (20.22), **кѣ** **цѣ**кѣ (29.10), **кѣ** **цѣ**кѣ

(161.26), **къ** [цркв]и (120.16), **къ** цркъѣки (92.24, вм. цркъѣке), **къ** любѣки (174.10), **къ** любѣки (174.8, вм. любѣке), които са чести явления и в други старобългарски паметници (напр., Асс. Ев., Супр., Клоц. сб.; само **-(к)и** (**-ки**) се намира в Зогр., Мар. Ев., Сав. кн., флексията **-ке** евангелиите предпочитат след предлога **къ**) (Вайан 1952: 138; Ван-Вейк 1957: 258).

7. Съществителни имена със стари консонантни основи

Известно е, че имената със стари консонантни основи в старобългарски език се противопоставят най-малко на промените, те рано започват да възприемат окончанията при взаимодействие на други основи. Затова отклоненията от граматическите норми са най-забележими именно при тези основи.

7.1. **-и** (**-мен-**, **-ен-**) основи (мъжки род)

В им. п. ед. ч. няма особени различия от нормите, с изключение на случая, където винителен падеж се появява като именителен **отъкъ [аленъ бѣкъ] аменъ** (11.8) вместо очакваната форма **камъи**. Тази оригинална форма се среща само в Супр. сб., а в останалите други паметници има **каменъ** както във винителен, така и в именителен падеж (Ван-Вейк 1957: 259–260).

В мест. п. ед. ч. покрай „правилните“ окончаниа се срещат такива, които са доказателства за действието на **-й** основи: **на камени** (64.18, вм. **на камене** 57.7).

В им. п. мн. ч. вместо очакваното окончание се срещат форми като **испльнниша са дъниѣ** (162.10), **дъниѣ** (162.2), **прѣкратни са дъниѣ** (94.12, вм. **дъне**, но тази форма е доста рядка, има я само в Мар. Ев. и три пъти в Зогр. Ев. (Вайан 1952: 127)), която е резултат на влиянието на **-й** основи (мъжки род).

В род. п. мн. ч. отново старите **-й** основи (мъжки род) оказват влияние върху **-и** основи: **отъ д[ъ]нии** (155.6, вм. **дънъ**) и тази промяна също е известна от старобългарските паметници (Мар., Зогр., Асс. Ев.). Последната форма **дънъ** се съхранява повече след употреба на числителни имена (Вайан 1952: 128; Diels 1932: 164).

В мест. п. мн. ч. се среща формата **по сиѣъ же дънеѣъ** (156.14), където се наблюдава преходът **ъ > е**.

7.2. **-и** (**-мен-**, **-ен-**) основи (среден род)

В род. п. ед. ч. при съществителните имена в този склонителен тип има само правилни окончаниа: **имене моего ради** (44.25), **сѣмене своѣго** (64.15), както и при класическите паметници, напр., в Зогр., Асс. Ев. и Сав. кн. (Вайан 1952: 132).

В мест. п. ед. ч. се среща само новата флексия **-и**: **о моему имени** (142.7, вм. **имене**).

7.3. *-t- (-ent-, -et)* основи (среден род)

В мест. п. ед. ч. се среща окончанието *-н*, което произхожда от *-ĭ* основи: [исп]ытѧнтѣ нзѣ[ѣстѣ]но отрочѧти (145.9, вм. отрочѧте). От формата вероятно липсва предлог *о*, а от друга страна съществува и в други паметници *шедьше испытѧнтѣ нзѣѣстѣно о отрочѧти* (в Сав. кн., в Асс. Ев.) и *о отрочѧте* (в Остр. Ев.) (Slovník Jazyka Staroslověnského 1966: 585).

7.4. *-s- (-os-/-es-)* основи (среден род)

Във вин. п. ед. ч. при конструкцията *проси тѣла нѣоѡа* (10.17, вм. тѣлесе) вместо оригиналното окончание от стари *-s-* основи се явява окончанието на род.-вин. п. ед. ч. от стари *-ǫ-* основи (среден род от типа *село*), но тази нова форма е по-честа в паметниците.

В род. п. ед. ч., макар че доминират оригиналните форми, се употребяват нови флексии под аналогичното влияние на *-ĭ* основи: *слоу[гы] словѣсн* (159.31, вм. *словесе* 26.11), *[сѣ] нѣ[сн] и силѣ нѣ[сн]* (94.29, вм. *нѣесе* 153.7, *сѣ нѣсе* 37.4, *сѣ нѣсе* 17.10). В старобългарските паметници са разделени според употребата на флексиите. Само оригиналното окончание *-ѣ* притежават, напр., Зогр., Мар. Ев., Клоц. сб., Сав. Кн., а в Асс. Ев. пак така, но един път се намира нова флексия *-н*, значи тя е много рядка (Ван-Вейк 1957: 263).

Има и пример, който показва действието на стари *-ǫ-* основи (среден род): *при корени дрѣѡа* (150.4, и не *дрѣвесе*, както в Супр. сб.), но тази нова форма е по-разпространена в паметниците (Вайан 1952: 134).

В твор. п. ед. ч. формата *облѣстѧтъ словѣомѣ* (52.3–4, вм. *словесѣмѣ*) свидетелствува за действието на *-ǫ-* основи. В повечето от случаите в старобългарските ръкописи не се среща с оригиналното окончание на твор. п. ед. ч. със стари *-s-* основи, напр., в Мар. Ев., Клоц. сб.

В мест. п. ед. ч. се наблюдава само новото окончание *-н*: *на нѣсн* (77.11), *нѣсн* (95.1, вм. *нѣесе*), *о словѣсн* (48.18, 20, вм. *словесе*).

При формите *вѣ оцѣ тѣоѡемѣ* (45.11), *вѣ оцѣ тѣоѡем[ѣ]* (45.14, а не *вѣ очесе*, както в Зогр. Ев.) се налага действието на *-ǫ-* основи, които се срещат вече в Мар., Зогр. и Асс. Ев. В ед. ч. освен мест. п. паметникът притежава форми само в род. п., но там доминира флексията от стара *-s-* основи: *нз очесе* (45.13), *нз оче[с]ѣ* (45.45).

В дат. п. мн. ч. се наблюдава вокализация на силния малък ер *ь > ѣ*: *[ѣѣ]р[ѣѣ] словѣсемѣ мон[ѣѣ]* (161.22, а не *словесѣмѣ*, но този пример се наблюдава само в Супр. сб.) (Вайан 1952: 134).

В мест. п. мн. ч. отново се срещат подобни примери, като: *на нѣесеѣхѣ* (76.9–10, 118.25, 130.2, 141.12), *на нѣ[ѣ]сеѣхѣ* (141.4), *на [нѣ]сеѣхѣ* (41.17), *на нѣсеѣхѣ* (42.19), *словесеѣхѣ* (160.4). Интересно е, че в последните две граматически категории напълно липсват оригинални окончания. Оригиналната

флексия **-хъ** се намира само в Сав. кн. (три примера) и в Зогр. Ев. (четири примера), но в другите паметници преобладава окончанието **-ехъ**, и то става обобщено. Флексията **-амъ**, **-амъ**, **-хъ** твор. п. ед. ч., дат. п. мн. ч. и мест. п. мн. ч. (при съществителните имена със стари консонантни основи) в старобългарските паметници, в които силният **ь** прехожда в **е**, се явяват окончанията **-емъ**, **-емъ**, **-ехъ**. От друга страна в паметниците, в които не са известни тези промени, но съдържат все пак също такива форми (напр., Сав. кн.) трябва да се търси друга причина. Затова може да се предполага, че там става дума не за фонетично развитие, а за действието на стара **-jǫ-** основа (Кульбакинъ 1915: 64).

7.5. **-r-** (*-ter*) основи (женски род)

В им. п. ед. ч. се срещат само оригиналните форми: **мати** (122.14, 158.17), **мати твоа** (106.11), **дъщи моа** (61.5) както и във вин. п. ед. ч. **любитъ** [...] **матерь** (44.8, 24).

III.

От анализа на важните морфологични процеси и промени ясно се вижда една определена тенденция към съединение. В системата на съществителните имена ръководният принцип и подробената сила вече не са основите, а граматическите родове. Наблюдава се стремежът към обобщение на флексията. Примерите доказват взаимодействието между различни склонитбени типове (напр., взаимодействие между **-ǫ-** и **-ǫ-** основи, между **-ǫ-** или **-ǫ-/jǫ-** и консонантни основи). Интересно е, че при няколко склонитбени типа доминират оригиналните флексии, но има и случаи, където повечето са нови окончания поради влиянието на друга парадигма, напр., в дат. п. ед. ч. при **-ǫ-** основи **-оу/-ови**, в род. п. мн. ч. **-ъ/-овъ**; при **-ǫ-** основи в род. п. ед. ч. **-оу/-а**; при **-ǫ-** основи в род. п. ед. ч. **-н/-ѣ**; при консонантните основи в род. п. ед. ч. **-е/-и**. Най-интересни са склонитбените типове, където в определени падежи напълно липсват собствените им флексии и притежават само новите окончания от други основи, напр., при **-ǫ-** основи в дат. п. ед. ч. се среща само флексия **-оу** (вм. **-ови**), в зват. п. ед. ч. **-е** (вм. **-оу**); при **-ǫ-** и консонантни основи в мест. п. ед. ч. **-и** (вм. **-е**). Но устойчивостта на падежите против промените и новите флексии не е еднаква в дадения склонитбен тип. Това показва очевидно старата **-s-** основа, където в мест. п. ед. ч. се среща изключително окончанието **-и** (вм. **-е**), но в род. п. ед. ч. се намират и двете флексии, и оригиналната **-е** и новата **-и**. Това означава, че собствените окончания на **-s-** основата започват да изчезват от парадигмата.

Въз основа на гореспоменатите фонетични особености и морфологични промени, може да се направи заключение, че Ватиканското евангелие трябва да се смята за един от най-ранните старобългарски кирилски паметници.

ЛИТЕРАТУРА

- Вайан, А. 1952, *Руководство по старославянскому языку*. Москва.
- Ван-Вейк, Н. 1957, *История старославянского языка*. Москва.
- Джурова, А. – Станчев, К. – Япунджич, М. 1985, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София.
- Кръстанов, Т. 1982, Неизвестен старобългарски ръкопис-палимпсест, вероятно от XI в., във Ватиканската библиотека. *Духовна култура* LXII, № 7.
- Кръстанов, Т. 1988, Ватикански палимпсест Cod. Vat. gr. 2502 (Кирилско кратко изборно евангелие от втората половина на X в.). *Старобългаристика* XII, № 1, 38–66.
- Кръстанов, Т. – Тотоманова, А-М. – Добрев, И. 1996, *Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502*. София.
- Кульбакинъ, С.М. 1915, *Грамматика церковно-славянского языка по древнѣйшимъ памятникамъ*. (Энциклопедія славянской филології, вып. 10. Под ред. И.В. Ягича.) Петроградъ.
- Diels, P. 1932, *Altkirchenslavische Grammatik. I. Teil: Grammatik*. Heidelberg.
- Schaeken, J. – Birnbaum, H. 1999, *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler (mit Textproben, Glossar und Flexionsmustern)*. München.
- Slovník Jazyka Staroslověnského. Lexicon Linguae Paleoslavicae*. 1966, Praha.